

## Притча за кваса

Васил Костов

### Въведение

Ако разглеждаме притчата за кваса (Мат 13:33 и Лук 13:20,21) сама за себе си, като част от поучението на Исус Христос - в нея няма нищо необичайно. Това е една ясна илюстрация за представата на Евангелистите за бързината и всеобхватността в нарастването на разпространението на Благовестието сред хората. Не намираме и голямо разнообразие на думи: *жена*, *три мери брашно*, *квас* и връзките между тях, изразяващи се в замесване и вкисване (втасване). Думата *квас* обаче е ключова за алегорията и неслучайно с нея е общоприето да се идентифицира притчата. Сякаш процесът на приготвянето на хляба е универсален и вездесъщ от началото на човешкия род до днес. От друга страна, употребата на думата *квас* в Библията има, по-скоро отрицателна символична натовареност. Квасът е нещо, което по заповед на Бог, в определени случаи трябва да се избягва. Исус Христос казва: "...пазете се от кваса на фарисеите.." Мат.16:6, Марк. 8:15, Лук.12:1.

Двойко може да се тълкува и практическото въздействие на кваса върху брашното: От една страна, брашното в чист вид може да се съхранява дълго, но подложено на въздействието на квас, без последващо изпичане, неминуемо довежда до неговото разлагане и унищожаване. От друга страна, квас се употребява от незапомнени времена за производство на хляб, т.е. чрез процеса на заквасване и изпичане, се получава качествено нов продукт с първостепенна важност за изхранване на по-голямата част от човечеството, откакто свят светува.

Това са стандартни първоначални мисли, които възникват у повечето читатели, така че, едно изследване на притчата не е лишено от смисъл. Както беше казано

по-горе, процесът заквасване има ключово значение в хранителните практики на хората и в практическото му прилагане няма нищо негативно и осъдително. Дуалистичното звучене, наблюдавано в различните случаи на употреба в Библията, би трябвало да се разглежда единствено в контекста на символните категории и във връзка с конкретния текст. За изясняване на проблема, освен екзегетика на ключовите думи и изрази, притчата ще бъде разгледана и с прилагане на някои от методите на литературната критика. Целта на това разглеждане не е да се търсят никакви новости в тълкуване на текста, а по-скоро да илюстрира определени подходи при изследване значението на текста.

### **Екзегетичен анализ<sup>1</sup>**

Автор, време на написване и първи читатели.

Притчата за кваса присъства в две от четирите евангелия, Мат.13:33 и Лук.13:20,21. Безспорен факт е, че сочиненият за автор Матей е писал Евангелието си преди Лука, така че, основно при изследване на текста ще разгледаме текста на Матей, като подразбираме и текста в Лука.

Според Кук [F.C.Cook, 1878, с. XIX], авторът е Матей, един от апостолите на Исус Христос, призоваването на който е описано в Мат.9:9 и е наричан “бирника” според Мат.10:3. Бил е наричан също Леви<sup>2</sup> (Марк.2:14, Лук.5:27). Матей най-вероятно е бил наричан Леви преди да стане апостол, в което няма нищо необичайно във връзка с практиките по онова време.

Дълго време се е считало, че Евангелието е било написано най-напред на еврейски или на арамейски, а след това е било преведено на гръцки, но за това няма никакви надеждни доказателства.

Основанието за авторството, езика, както и на схващането, че това евангелие е било написано първо, е традицията на Църковните отци. Майкъл

---

1 В тази част ще се придържам към методиката на Гордън Фиш [Фий, 2003], като няма да я следвам изцяло, за да не се обременява текста с излишни подробности.

2 Марк и Лука цитират и бащиното му име, Алфеев. Такова е според Мк. 3:18 и бащиното име на Яков, така че вероятно двамата са били братя.

Грийн [Грийн, 2007, с.7,8] казва: “Косвените свидетелства<sup>3</sup> са цялостни и недвусмислени. Единодушно ги подкрепят всички. В тях се твърдят три неща. Първо, че Евангелието от Матей е създадено първо. Второ, че е написано на “староеврейски”. Това означава, че е на староеврейски или арамейски – при всички положения ранните християни са били убедени, че оригиналът му не е бил на гръцки. ... Третото твърдение на Църквата от II в. е, че Евангелието е дело на Матей<sup>4</sup>, един от дванайсетте апостоли.

Това единомислие в началните векове на църквата е направило Евангелието от Матей най-четената НЗ книга, а съдържанието му - основополагащо. Карсон [D. A. Carson, 1994, с.904] твърди, че Матей е бил наричан “Евангелски учител”, тъй като начинът на представяне го прави особено подходящо за поучаване, така че, към първите читатели - освен евреите, приели Христос, трябва да добавим и новоповярвалите християни от първите векове. Според Майкъл Грийн [Грийн, 2007, с.17]: “Твърде показателно е, че в повечето глави на Евангелието са описани три “прослойки”- първо: учениците; второ: множеството; трето: законоучителите и фарисеите. Тези общности присъстват навсякъде в Евангелието. Защо? Със сигурност, защото съществува връзка, т.е. съответствие, между аудиторията от Исусовото време и читателите, за които пише Матей.”

Като най-вероятна дата на написване на Евангелието повечето учени приемат 70 година, макар че съществуват мнения, които го датират и по-късно, след разрушаването на Ерусалим.

### **Изследване на текста**

В съвременните преводи не се наблюдават много големи различия в интерпретирането на текста, така че, тук ще се ограничим с разглеждане на два

---

3 Като косвени свидетелства се представят мненията на Иринея Лионски, (последната четвърт на II век.), Ориген, (края на II век.), Евсевий Кесарийски (началото на IV век.), Блажениия Йероним и др.

4 Това мнение се цитира често в проповедите, за да се избегне излишно напрежение, когато темата не е специално за авторството.

различни превода на български : преводът на Библейска лига и Синодалния превод. Ще направим и сравнение на преводите с гръцкия оригинал.

Библейска лига	Синодален превод	Гръцки текст
Друга притча им каза: Небесното царство прилича на квас, който една жена взе и замеси в три мери брашно, докле вкисна всичкото.	Друга притча им каза: царството небесно прилича на квас, що го взе жена и тури в три мери брашно, докле възкисна всичкото.	αλλην παραβολην ελαλησεν αυτοις ομοια εστιν η βασιλεια των ουρανων ζυμη ην λαβουσα γυνη εκρυψεν ενεκρυψεν εις αλευρου σατα τρια εως ου εξυμωθη ολον

Преводът на Библейска лига [Библия, 2002], е направен в коментарно-тълкувателен стил, за да може текстът да бъде достъпен и ясен за съвременния читател. Така, обаче, се получава определено отклонение от оригиналния текст, но пък за сметка на това се постига яснота по физико-биологичната същност на приготвянето на хляба.

Синодалният превод [Библия, 1993], приема, че жената взема кваса и го слага в три мери брашно. Така преводът става по-пестелив, но въпреки всичко, и тук няма точно съответствие на гръцкия оригинал, което определено води до смислови нюанси на авторовото желание.

Доколкото глаголът в гръцкото изречение е носител на действието, трябва да се стремим към максимално точния му превод.

В оригиналния текст е употребен глаголът ενυκρύπτω. Според речника на Войнов [Войнов, 1996, с. 216] този глагол означава “скривам”. Употребата му илюстрира, че небесното царство отначало започва скрито, невидимо,

незабележимо, дори тайнствено. В този случай директният превод би отразил точно и пестеливо идеята, заложена от автора, така че, един такъв превод би звучал така:

“Друга притча им каза: Небесното царство прилича на квас, който една жена скри в три мери брашно, докле вкисна всичкото. ”

### **Коментари на притчата**

При коментаторите на Притчата за кваса намираме различни, макар и близки, идеи при тълкуването на текста.

Карсон [D. A. Carson, 1994, с. 922], като прави връзка с Притчата за синаповото зърно, счита, че отначало Небесното царство е малко и бързо се разраства. Хлябът от три мери брашно бил достатъчен да се нахранят 100 души. Малко количество квас е необходимо, за да се приготви толкова голямо количество хляб. Така работи и Бог: Божието царство отначало е незабележимо, но никой не би могъл да го пренебрегне накрая, така че учениците трябва да бъдат търпеливи. Хората не трябва да забравят, че малкото става голямо, когато Бог работи.

Това, че квасът е скрит в три мери брашно, служи за основание на Матю Хенри [Хенри, 1999, с. 92] да приеме, че “сърцето е като замесеното тесто - меко и податливо; и отзивчиво сърце е онова, което ще извлече полза от словото.” Той също обръща внимание на това, че три мери брашно е голямо количество, а квасът трябва да бъде скрит в сърцето: “Трябва да го пазим в сърцето си, както Мария е заключила в своето Христовите думи.” Определено авторът на този коментар има предвид буквалния превод на гръцкия оригинал.

Кук [F.C.Cook, 1878, с. 69], говори за “...чудотворното разрастване на Божието царство”. В началото няма видими проявления, след това под влияние на скритата “мистериозна” работа на словото, то се разраства във всички посоки. Той обръща внимание, че квасът в писанията се използва като “символ на злото (виж Лук.12:1, 1Кор5:6, Гал.5:9), това обаче не е причина да се употреби в добър смисъл, да покаже проникващата сила на Евангелието”. “Три

мери брашно” означават света, “жената” е обяснена, като “естествен аксесоар” на събитието, тъй като, правенето на хляб по това време е било свързвано с жената. Думата “три” е употребена или във връзка с трите известни по това време части на света, или във връзка с трите семейства на синовете на Ной, или трите същности на човека: дух, душа и тяло.

Майкъл Грийн [Грийн, 2007, с.154], казва: “В юдаизма квасът не се ползва с добро име. Преди Пасха целият квас трябва да се махне от къщата.” Така той стига до извода, че използването на кваса в тази притча, като илюстрация на Царството, е звучала изненадващо. Приема обаче, че такова схващане е било разпространено само между ортодоксалните евреи, т.е. само за тях текстът би звучал изненадващо. А слушателите и последователите на Христос са “най-обикновени, неуки рибари и селяни, дърводелци и жени, бирници и отхвърлени от обществото хора.” Тези твърдения са последвани от апологетични разсъждения, без някаква сериозна аргументация. Все пак другите текстове в НЗ отразяват негативната нагласа към думата “квас” на юдеите по това време. Така твърдението, че слушателите и последователите на Исус Христос са били обикновени и отхвърлени от обществото хора, които ще разберат “квасът” позитивно, е малко пресилено.

### **Редакторска критика**

В условията на ранната църква се формира една широко разпространяваща се устна традиция за земното служение на Исус Христос до Неговото Възкресение, базирана на множеството свидетелства на апостолите-очевидци на деянията и слушатели на проповедите Му. С нарастване броя на привържениците на Християнската доктрина, устната традиция, съвсем естествено, започва да се обогатява и допълва произволно. Така възниква необходимостта от създаване на писмени свидетелства, за да се отдели истината и да се разграничи от митологическите тенденции. Съвременната Библиестика разполага с три “канонични” писмени разкази за живота и служението на Исус Христос. Освен трите синоптични Евангелия (Марк,

Матей, Лука), изследователите предполагат съществуването и на един четвърти писмен източник Q<sup>5</sup>, който не е запазен. Във връзка с изучаването на т.н. “синоптичен проблем”, е установено, че Евангелието на Марк е написано най-ранно (ок. 55-60). Евангелието на Матей, дълго време смятано за най-ранно, всъщност се явява една подобрена, допълнена и редактирана версия на Евангелието от Марк. Учените, привърженици на хипотезата на източника Q, считат, че той е създаден преди или по едно и също време с Евангелието на Марк.

И така, Притчата за кваса, отсъстваща в първото написано Евангелие, се появява в двете по-късни, синоптични Евангелия, Марк.2:14, Лук.5:27. От това могат да произлязат две хипотези. Първата предполага безусловното приемане на авторството на Матей, един от дванадесетте апостоли, който е непосредствен слушател на Исус Христос, респективно и на тази притча, и затова я е включил в своята версия на Евангелието. Втората предполага редакторска намеса по отношение на тази притча в Евангелието на Матей, и последващото ѝ заимстване в Лука. Определена група изследователи, във връзка със синоптичния проблем, приемат хипотезата за два източника за Евангелията на Лука и Матей, съответно Марк и Q. Така, че притчата за кваса може да бъде предположена в Q.

Редакторската критика<sup>6</sup> е дисциплина, която изследва богословието и целите на редакторите, които са отговорни за създаването на библейския текст, такъв, какъвто го имаме днес. Изследва се използването на преданията и традициите, които са достигнали до тях. Това е исторически метод и като такъв разглежда текста в исторически контекст. Ако трябва да се търси редакторска намеса в Евангелията, редакторът трябва да се възприема като тълкувател на традицията. Две са направленията в този случай. Първо: редакторът приема, че съществуващите традиции и предания са нещо ценно и трябва да бъдат

---

<sup>5</sup> От немски Quelle-извор

<sup>6</sup> В тази част на разработката са използвани ръкописи от курса “Исторически и литературни методи за тълкуване на Библията” на д-р Чавдар Хаджиев [Хаджиев, 2009], ВЕБИ, Магистърска програма, януари-юни, 2009

записани, за да се съхранят. Второ: редакторът не се интересува само от запазването на преданието и традицията, но и от приложимостта на това предание за неговите съвременници.

От гледна точка на редакторската критика, притчата за кваса би могла да се разглежда като “Fortschreibung<sup>7</sup>- FS”, или пасаж, който е дописан от редактора. Текстът покрива по-голямата част от критериите за такава намеса. Първо: пасажът е написан като притча, т.е. в съответния литературен контекст. Второ: има тясна връзка с контекста, в който се намира, и представлява обяснение на Небесното царство. Трето: по форма е прекалено лаконичен, т.е. наблюдава се едно различие във формата с останалите притчи. Трябва да се каже, че текстът в известен смисъл би могъл да бъде разглеждан самостоятелно в контекста на Небесното царство, така че, съществува определено отклонение от критериите за FS.

По отношение на целите на FS, в текста се наблюдава съответствие. Може да се предполага връзка между две независими предания в устната традиция. Има тълкувателен характер. Обобщава и подчертава богословската същност на контекста и има приложение в обяснението на Небесното царство.

В текста обаче съществува определена “грапавина”, по отношение на употребата на думата “квас”.

В НЗ думата “квас” (и производните от нея) се среща общо 13 пъти: два пъти се среща глаголната форма “заквасвам” Лк.13:33, 1Кор.5:6, Гал.5:9, и три пъти - прилагателното “безквасен”, 1Кор.7,8. Във всички изрази употребата е алегорична. Само в два от текстовете - Марк.2:14, Лук.5:27, алегоричната употреба на термините има позитивен смисъл. Прилагателното “безквасен”, като смислова форма на отсъствие на квас, има позитивно звучене, в какъвто смисъл е трикратната употреба в 1Коринтяни. Повечето коментатори не се занимават с този въпрос. Майкъл Грийн обаче казва [Грийн, 2007, с.154]: “В

---

<sup>7</sup> Fortschreibung-от немски, дописване,



юдаизма квасът не се ползва с добро име. За съжаление, той само констатира напрежението в текста, без да даде аргументирано решение.

От друга страна, Евангелието на Матей се определя, като насочено основно към евреите, приели християнството. За тях можем да предполагаме, че са запознати със СЗ традиции и практики.

Това ни насочва към разглеждане на термините, свързани с думата “квас” в текстовете на СЗ, за да проследим символиката на думите в еврейската традиция. В текстовете на СЗ се среща съществителното “квас, евр. *רמב-חמטים*<sup>8</sup>” и прилагателното “безквасен (хляб), евр. *רמב-מתסתא*”. Според “Агада за Песач”, [Агада, 2004, с.2], българската транслитерация на първата дума е “хамец”, а на втората [пак там, с.5]- “маца”. Според текста, съществителното “хамец” освен квас, означава и всички хранителни продукти, които са произведени чрез квас: хляб, макарони, торти, бонбони, мармалад, бира и др. [пак там, с.2].

Съществителното “квас, *רמב-хамец*” се среща 10 пъти, (Иzx. 12:24, 13:3, 23:18,43:25; Лев. 2:11, 6:7, 7:13, 23:18; Втор. 16:3; Амос 4:5). Две от тези употреби имат позитивна употреба, и касаят жертвоприношение с квасен хляб, във връзка с благодарствена и примирителна жертва в Лев.7:13, както и за благодарствената жертва по случай първата жетва и първите плодове в Лев.23:17. Другите случаи са в забранителни текстове или с негативна употреба, (Амос4:5). Освен квас, Стронг дава и някои символични значения на думата (**H2556**, *רמב-хамец*) : остър (за вкус), кисел; литературно - ферментирал; фигуративно - суров, жесток (човек); огорчен съм. От същия корен е и еврейската дума *רמב-шамас* – страдание. И точно това значение внася допълнителни нюанси в алегоричното тълкуване.

Много повече се среща съществителното “безквасен<sup>9</sup> (хляб), евр. *רמב-маца*”. Няколко групи са текстовете, в които се използва тази дума. Първо: във връзка

---

8 Всички еврейски термини и английските им транскрипции в това разглеждане са по Стронг.  
9 Бит.19:3; Изх.12:8, 12:15, 12:18, 19,20, 12:39, 13:6,7, 23:15 (2 пъти), 29:2; Лев.2:4,5, 6:16, 7:12, 8:26, 10:12, 23:17; Чис.6:15, 6:17, 9:11, 28:17; Втор.16:3; Съдии 6:19; 1Лет.23:29; Езек.45:21 (общо 27 пъти).

с текстове, които описват заповедите на Бог относно Изхода, както и указанията за празнуването на Пасха. За да се подчертае основното значение на яденето на безквасен хляб, в някои текстове празникът е наричан и “празника на безквасните хлябове”. Второ: жертвени приноси на Господ. Трето: посвещаването на Аарон и синовете му. Четвърто: във връзка с назарейството.

В речника на Стронг е казано , че еврейската дума *מַצֶּה*-маца е произлязла от *מַצֶּה*- *maṭsats*, която означава бозая (мляко). В този смисъл може да се приеме, че безквасният хляб може символично да означава и бозаене от Бог, като израз на първичната, чиста и полезна храна за хората. Неслучайно, Лот прави угощение с безквасен хляб на ангелите, които по негова молба нощуват при него.

От казаното по горе се вижда, че СЗ текстове подкрепят еврейската традиция за негативното разбиране на понятието *квас*. Тази традиция е неизменна и до днес в еврейските общности по целия свят при празнуването на Песах. Подготовката за празника започва с почистването на къщата от хамец. По време на празника се яде маца вместо хляб и други продукти, които не съдържат хамец [Агада, 2004, с.2]. Малко вероятно е тази традиция да е била различна през първи век за еврейския народ като цяло или за някои определени прослойки или групи от него.

### **Каноническа критика**

Каноническата критика е създадена от Б. Чайлдс (B. Childs) - съвременен учен, който има много последователи. Като изхожда от идеята, че критиката на библейския текст трябва да е такава, че да помага на църквата, той разработва принципите на Каноничната критика. Идеята е текстът да се тълкува, като каноническо писание, а не като исторически текст. Така Чайлдс формулира четири основни принципа. Първо: процесът на канонизация е имал за цел да направи посланието на благовестието, достъпно за всички вярващи. Второ: канонът създава нов контекст за отделните библейски книги. Трето: каноничният критик не само критикува текста от гледна точка на канона, но

включва и очакването, че Бог ще говори чрез библейския текст, за да разкрие своята воля. Четвърто: тълкувателят интерпретира текста от гледна точка на вярващата общност. Чайлдс не отхвърля историческата критика. Тази критика ни пази от фундаментализъм и ни помага да разберем, че може да има и други гледни точки. Тя ни помага да разкрием историческото развитие на текста. Този метод, според него, е полезен, но не е единствен.

Каноническата критика се занимава с крайния текст. За разлика от литературната критика, която се интересува от текста като литература, каноническата критика разглежда текста като Божие откровение.

В създаването на Евангелските текстове можем да разграничим няколко исторически моменти. Първо: времето на земния живот и служение на Исус Христос - от раждането Му до Неговата смърт и Възкресение. Второ: разпространяване на Неговото учение от учениците Му и създаването на устна традиция. Трето: времето на написването на Евангелията. Четвърто: времето на създаването на канона. Пето: период на съвременния читател.

Каноническата критика се интересува от историческото значение на текста към момента на включването му в канона и го подлага на богословско тълкуване, без да се интересува от текста като литература. От чисто канонична гледна точка, в Притчата за кваса няма никакви неточности, неясноти, противоречия и не създава никакво канонично напрежение. Определено, това е подходът, който използват цитираните по-горе коментатори, както и повечето други, за да осмислят този текст. За тълкуване на притчите на Исус Христос в текстовете на евангелията, В. Стеанов [Стефанов, 2009] счита, че при разглеждането им трябва да се съсредоточим, единствено и само, върху богословската им същност.

Исторически християнският канон се формира в окончателен вид във времето от средата на I до края на IV век. Ърл Кернс казва [Кернс, 1998, с. 118]: “Разработването на канона е бавен процес, който по същество завършва до 175 година. Изключение правят няколко книги с неизвестно авторство.”

Павел Стефанов [Стефанов, 2008, с. 18] има по различно мнение по въпроса: “Като реагира на гностическата опасност, Църквата изяснява своето учение, формулира символите на вярата, очертава новозаветния канон... В научните среди днес преобладава мнението, че гностицизмът оказва въздействие върху оформянето на християнското догматическо учение, предизвиква нови **редакции**<sup>10</sup> на новозаветния текст...” Това твърдение би могло да се ползва, като подкрепление на намесата на редактор в новозаветните текстове, и в частност, би могло да се предполага и в Притчата за кваса.

Същият автор [ Пак там, с. 17], като цитира патролога А. Аман казва: “Гностическата литература е първата богословска християнска литература”. Този цитат пък може да служи за подкрепление на оригиналността на притчата за кваса в посочения аспект. Ако разгледаме този текст във връзка с очертаните по-горе времеви периоди, бихме могли да предполагаме, че писмените текстове на Евангелията са се формирали в една доста агресивна гностическа среда. Това би могло да означава също и конфронтирани отношения на ортодоксалните евреи с евреите, приели християнството. Съществувала е и тенденция за осъждане на евреите – не християни от християните заради отхвърлянето, осъждането и смъртта на Исус Христос. От гледна точка на този исторически контекст, притчата би могла да се формира в устната традиция, без да влиза в противоречие с мисленето на евреите-християни, доколкото средата е повлияла за промяна на тяхната религиозна мисловност.

### **Заклучение**

В заключение искам да кажа, че търсенето на значението на един библейски текст е сложно и отговорно начинание. Съществуващите правила и методи могат да имат само начална, подготвителна насоченост. Всеки съвременен читател може да намери различен смисъл в текста, в зависимост от своята подготовка, задълбочеността на изследването и философските си възгледи, така че, това в определена степен, е и индивидуален процес. Тук е

---

<sup>10</sup> Болд от мен

особено важно да подчертаем, че при четенето на текста трябва да бъдем ръководени от Святия Дух. В този смисъл възприемам виждането на Чавдар Хаджиев [Хаджиев, 2007, с. 19]: “Бог говори индивидуално чрез Духа си, не само посредством църковното предание, но и директно на отделния индивид. Именно поради тази причина, традицията не може да бъде възприемана безусловно, а трябва да бъде възприемана критически и постоянно осмисляна.” За мен специално, четенето на Библията е общуване с текста, и предпоставка за размишление.

В този смисъл считам, че това изследване има академически характер и няма за цел да формулира определени изводи от тълкуването. Изводите от едно чисто научно тълкуване на библейския текст, независимо от възприетата методология, може да има единствено хипотетичен характер, поради това, че изследователят не е “там и тогава”. Затова ролята на Святия Дух за разбиране на писанията е незаменима.

### **Използвана литература**

- Агада, 2004: Агада за Песак, Организация на евреите в България “Шалом”, София, 2004.
- Библия, 2006: Библия или Книгите на Свещеното Писание на Стария и Новия завет, Проект “Живо слово”, Второ издание, София, 2006.
- Библия, 1993: Библия сиреч Книгите на Свещеното Писание на Вехтия и Новия завет, Издава Св. Синод на Българската Православна Църква.
- Войнов, 1996: Михаил Войнов и кол., Старогръцко-Български речник, фототипно издание, Издателство “Отворено общество”, София, 1996.
- Грийн, 2007: Майкъл Грийн, Вестта на Евангелието от Матей, издателство Нов Човек, София, 2007.
- Стефанов, 2008: Архимандрит Павел Стефанов, Ялдаваот, История и Учение на гностическата Религия, фондация Покров Богородичен, София, 2008.
- Хаджиев, 2007: Чавдар Хаджиев, За индивидуализма и ролята на Църквата в християнската вяра, сп. “Българско богословие”, бр.6, 2007.
- Хенри, 1999: Матю Хенри, Коментар на Библията, том 2, Нов завет, Съюз на Евангелските баптистки църкви в България, София, 2004.
- D. A. Carson, 1994: D. A. Carson, New Bible Commentary 21<sup>st</sup> Century Edition, Inter-Varsity Press, Leicester, England, Intervarsity Press, Downers, Illinois, USA, 1994.

F.C.Cook,1878: F.C.Cook, Holy Bible Commentary, and a Revision on the Translation, New Testament, Vol. I. St. Matthew-St. Mark-St. Luke. New York: Charles Scribner's Sons, 1878.